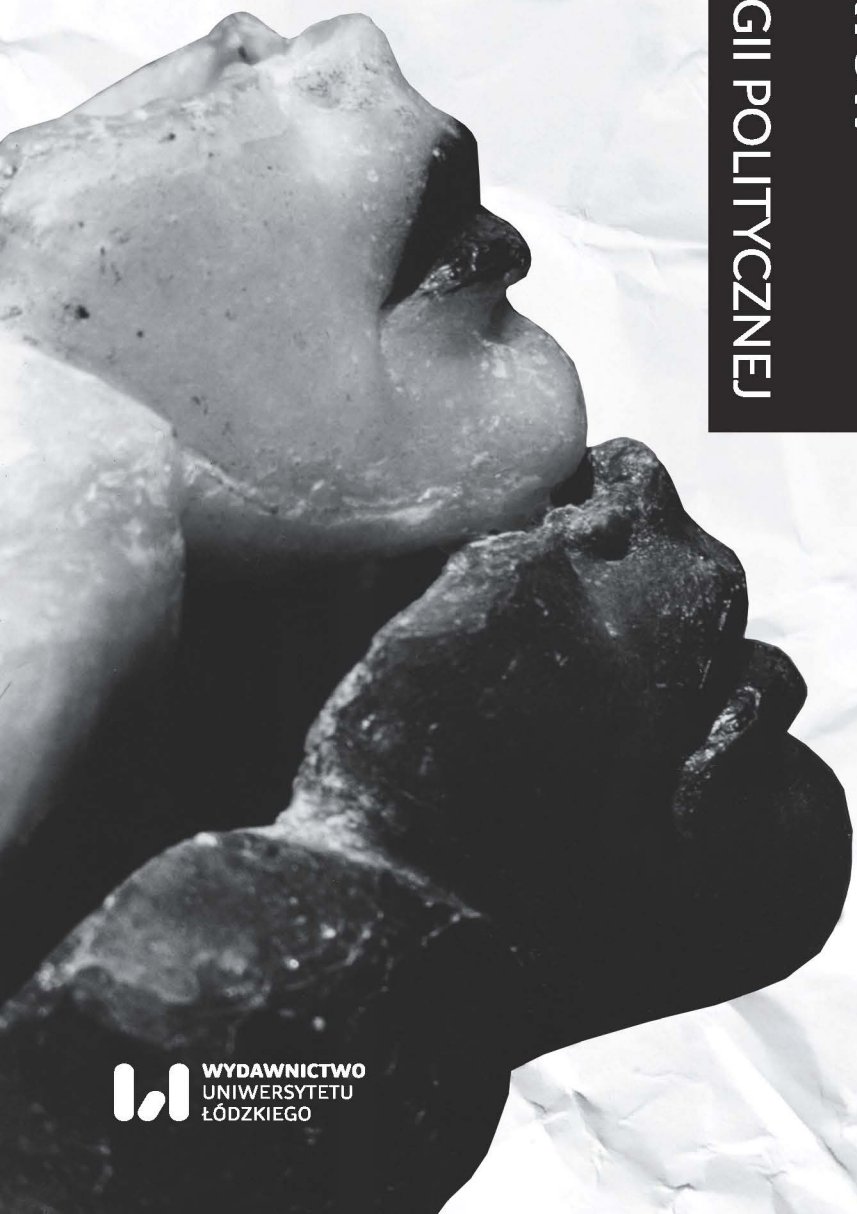

OBLICZA FEMINIZMU

KOBIETA

PRZESTRZEŃ KONFLIKTÓW
POLE WALK
SZKICE Z ANTRPOLOGII POLITYCZNEJ

Inga B. Kuźma
Edyta B. Pietrzak

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

KOBIETA

PRZESTRZEŃ KONFLIKTÓW

POLE WALK

SZKICE Z ANTRPOLOGII I POLITYCZNEJ

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

KOBIETA

PRZESTRZEŃ KONFLIKTÓW
POLE WALK
SZKICE Z ANTRPOLOGII POLITYCZNEJ

Inga B. Kuźma
Edyta B. Pietrzak

WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO

Łódź 2021

Inga B. Kuźma – Uniwersytet Łódzki, Wydział Filozoficzno-Historyczny
Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej, Pracownia Antropologii Praktycznej
90-131 Łódź, ul. Lindleya 3/5

Interdyscyplinarne Seminarium Gender przy Centrum Innowacji Społecznych UŁ
91-431 Łódź, ul. Franciszkańska 1/5

Edyta B. Pietrzak – Politechnika Łódzka, Wydział Zarządzania i Inżynierii Produkcji
Instytut Nauk Społecznych i Zarządzania Technologiami, Zakład Nauk Humanistycznych
90-924 Łódź, ul. Wólczańska 215

Interdyscyplinarne Seminarium Gender przy Centrum Innowacji Społecznych UŁ
91-431 Łódź, ul. Franciszkańska 1/5

RECENZENCI

Iwona Chmura-Rutkowska, Aleksandra Gasztold

REDAKTOR INICJUJĄCY

Natasza Koźbial

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Danuta Bąk

SKŁAD I ŁAMANIE

Munda – Maciej Torz

KOREKTA TECHNICZNA

Leonora Gralka

PROJEKT OKŁADKI

Polkadot Studio Graficzne Aleksandra Woźniak, Hanna Niemierowicz

Zdjęcie wykorzystane na okładce: reprodukcja fotografii rzeźby *Portret wielokrotny (dwukrotny)*

Alina Szapocznikow, XIX Salon de la Jeune Sculpture, 1967

Muzeum Sztuki Nowoczesnej w Warszawie

© Piotr Stanisławski, Wszelkie prawa zastrzeżone

© Copyright by Authors, Łódź 2021

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2021

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.09494.19.0.K

Ark. wyd. 9,0; ark. druk. 9,75

ISBN 978-83-8142-764-7

e-ISBN 978-83-8142-765-4

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-131 Łódź, ul. Lindleya 8

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. 42 665 58 63

SPIS TREŚCI

Wprowadzenie	7
<i>Lament do Ducha Wojny</i>	13
Szkic pierwszy GENDERYZACJA PAMIĘCI Z PERSPEKTYWY ANTROPOLOGII POLITYCZNEJ	15
Szkic drugi HERSTORIA I AUTOBIOGRAFIA	33
Szkic trzeci KOBIECY, WOJNA I FEMINICYD	41
Szkic czwarty HERSTORIE DLA PROJEKTU „WOMEN, WAR AND PEACE”	51
Szkic piąty KONFLIKTY PAMIĘCI I DOŚWIADCZENIA. GENDERYZACJA I INTERSEKCYJNALNOŚĆ W POLSKIEJ POLITYCE PAMIĘCI	85
Szkic szósty O WYBRANYM PRZYPADKU HERSTORII. ŁÓDZKI SZLAK KOBIECY	107
Appendix 1 Refleksje metodologiczno-dydaktyczne	115
Appendix 2 Pytania na zakończenie	125

Bibliografia	127
Posłowie	
Dorota Golańska	
Obywatelstwo kulturowe i „prawo do pamięci”	143
Indeks pojęć	153
Indeks nazwisk	155

WPROWADZENIE

Wszystko, co wiemy o wojnie, powiedział nam „męski głos”. Wszyscy tkwimy w niewoli „męskich” wyobrażeń i „męskich” doznań wojennych. „Męskich” słów. Kobiety milczą. [...] „Kobieca” wojna ma swoje własne barwy, zapachy, własne oświetlenie i przestrzeń uczuć. Własne słowa. Nie ma tam bohaterów i niesamowitych wyczynów, są po prostu ludzie, zajęci swoimi ludzkimi-nieludzkimi sprawami. I cierpią tam nie tylko ludzie, ale także ziemia, ptaki, drzewa. Wszyscy, którzy żyją razem z nami na tym świecie. Cierpią bez słów, a to jest jeszcze straszniejsze... (Aleksijewicz, 2015: 9–10).

Książka, którą oddajemy Państwu do rąk, jest owocem kilkuletniej pracy w ramach międzynarodowych projektów europejskich z zakresu edukacji obywatelskiej, historii i polityki pamięci, poświęconych udziałowi kobiet w konfliktach zbrojnych i wojnach oraz kwestii upamiętniania, a także politycznego wykorzystania symbolicznego potencjału wynikającego z tego udziału¹. W ramach owych projektów prowadziłyśmy także badania oraz kwerendy naukowe, których wyniki były już publikowane. Zamieszczone w książce szkice stanowią więc rozwinięcia bądź transformacje artykułów opublikowanych przez nas na przestrzeni ostatnich czterech lat, uzupełnionych o dodatkowe analizy i interpretacje zebranego materiału:

– I.B. Kuźma, E.B. Pietrzak, *Fantazmat rewolucji – o ukazywaniu kobiet w aspekcie przemocy politycznej i konfliktów zbrojnych*, [w:] *Kobiety w systemie bezpieczeństwa państwa*, red. Aleksandra Gasztold, Kornela Oblińska, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2021.

– I.B. Kuźma, E. Pietrzak, *Herstoryczne porządki. Konflikt pamięci czy pluralizacja pamięci?*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2020, nr 18, s. 227–251.

¹ Były to projekty: „Women, War and Peace” (dalej jako skrót WWP) – realizowany w ramach programu Europe for Citizens, <http://smashingtimes.ie/women-war-and-peace>; „Connecting Memories” – realizowany w ramach programu Erasmus+ KA2 Strategic Partnership 2017–2019, Project number 2017-1-DE02-KA204-004260, <http://comem.weltgewandt-ev.de>; „The International Cooperation for Rehabilitation and Social Integration of Refugee in Turkey and Europe” – projekt nr 2016-1-TR01-K204-033919, realizowany w ramach programu Erasmus+.

– I.B. Kuźma, E. Pietrzak, *Gendering Memory is Political. Intersectional Aspects of Polish Politics of Memory*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2020, t. XVI, nr 1, s. 102–118.

– I.B. Kuźma, E. Pietrzak, *About Women in Conflicts and Wars. Theories of Violence and Collective Memory*, „Polish Political Science Yearbook” 2019, no. 48(1), s. 49–64.

– I.B. Kuźma, E. Pietrzak, *Łódzkie herstorie dla „Women, War an Peace”*, „Władza Sądzenia” 2016, nr 9, s. 45–57.

– I.B. Kuźma, E. Pietrzak, *Łódź Herstories as an Example of Research in the Women, War and Peace Project Supported by Europe for Citizens Programme*, „Civitas Hominibus” 2016, no. 11, s. 91–103.

Literatura na temat kobiet, wojen, konfliktów i przemocy jest przeogromna i nie sposób odnieść się do wszystkich zawartych w jej ramach pozycji. Po pierwszych ambitnych planach stworzenia monografii dotyczącej tego przedmiotu uznaliśmy, że wymagałaby ona znacznie więcej czasu i zaangażowania niż mamy go z praktycznych i formalnych względów. Z drugiej strony, temat jest na tyle aktualny i nośny społecznie oraz politycznie, że chcieliśmy zaznaczyć swój głos w dyskursie mu poświęconym, stąd decyzja o publikacji zebranego materiału w postaci szkiców, czyli form otwartych na pytania, dyskusje i rozwinięcia. Mamy nadzieję na kontynuację zarówno tematu, jak i na dalsze rozwijanie podjętego obszaru badawczego.

W ostatnich latach, szczególnie w Polsce, obserwować możemy obfitość pojawiających się książek (w tym popularnonaukowych i beletrystycznych), artykułów i projektów edukacyjnych mających na celu odkrywanie zapomnianych postaci kobiet, budujących tożsamość miejsc i grup społecznych. Przybyło także głosów ukazujących zaangażowanie kobiet w konflikty różnego rodzaju, w tym jako ofiar cywilnych². Projekty te w różny sposób są potem wykorzystywane poli-

² Tematykę dotyczącą zaangażowania kobiet w rozmaite ruchy oporu, walki, wojny itp., oraz stosowanych przez nie technik oporu, sabotażu, obrony, jak i podporządkowania się, taktyk przeżycia, czy wejścia w system opresji i przemocy, jako ich beneficjentki, wykonawczynie lub strażniczki, a nie tylko ofiary czy świadkowie, można poznać, sięgając do materiałów dostępnych w Internecie, ukazujących się w ostatnich latach (przyjęliśmy zakres czasowy przykładów tego typu piśmiennictwa od 2014–2015 do 2021 roku). Wybrane przykłady odnoszą się zarówno do literatury popularnonaukowej, beletrystyki, biografistyki, jak i szeroko rozumianej edukacji. Zastrzegamy, że są to wyłącznie wybrane pozycje i strony tylko w języku polskim, np.: „Przystanek historia” w cyklu edukacyjnym IPN – Oddział krakowski (<https://krakow.ipn.gov.pl/pl4/edukacja/przystanek-historia/93615,Podziemna-ale-czesto-przyziemna-Praca-Polek-w-konspiracji-podczas-II-wojny-swiat.html>); portal ciekawostkihistoryczne.pl. Do tego nurtu należy literatura wspomnieniowa – autobiograficzna i biograficzna, np.: Rafał Lasota, *Przyszła do mnie wojna*, ASPRA-JR, Warszawa 2017; Eva Mozes Kor, Lisa Rojany Buccieri, *Przetrwałam. Życie ofiary Josefa Mengele*, Wydawnictwo Prószyński i S-ka, Warszawa 2014; Aleksandra Wójcik, Maciej Zdziarski, *Dobranoc Auschwitz. Reportaż*

tycznie, co nas szczególnie zainteresowało. Należy dodać, że kwestia interpretacji pamięci zbiorowej i jej przekuwania w kapitał polityczny to aktualnie w Polsce jedno z pierwszoplanowych działań z zakresu intensywnie prowadzonych polityk pamięci. Stąd w prezentowanych szkicach dużo jest nawiązań do obecnej polskiej sytuacji społeczno-politycznej i analiz aktualnych procesów społeczno- kulturowo-politycznych.

Temat herstorii bardzo bliski jest zagadnieniu szeroko pojętej różnorodności, którą również zajmujemy się w swoich badaniach, jak też wiąże się z problematyką wykluczenia, dyskryminacji i marginalizowania. Dyskurs na temat tych zjawisk, obecny na polskiej scenie politycznej, ma swoje odbicie także w postaci wzrostu tendencji nacjonalistycznych, antyuchodźczych i rasistowskich, ale przede wszystkim w sztucznych, opartych na lęku konstruktach „ideologii gender” i „ideologii LGBT”. Używanie słowa „ideologia”, przywołującego termin marksistowski, ma wskazywać, że ci, którzy odwołują się do kategorii gender lub LGBTQiA, skażeni są „falszywą świadomością”.

Zagadnienie herstorii i niezrozumienie, z jakim często się ów nurt spotyka, pokazują, że wszelkie praktyki dyskryminacyjne oparte są na przemocy i dominacji nad szeroko pojętym Innym, kobietami, uchodźcami, osobami nieheteronormatywnymi, osobami z niepełnosprawnościami czy przedstawicielami innego

o byłych więźniach, Znak, Kraków 2017; Lucyna Gruszczyńska-Jeleńska, *Ocalona z obozu śmierci. Podróż w przeszłość z moją Mamą*, Wydawnictwo AA, Kraków 2015; Annette Wiewiorka, *Czym było Auschwitz? Rozmowy z moją córką*, Wydawnictwo „W podwórku”, Gdańsk 2015. Literatura bazująca na faktach to m.in. książki z serii „Prawdziwe historie” Wydawnictwa Znak – autorka Anna Herlich na przestrzeni ostatnich kilku lat wydała w ramach owej serii następujące pozycje: *Dziewczyny z Powstania* (2014); *Dziewczyny z Syberii* (2015); *Dziewczyny z Solidarności* (2016); *Dziewczyny z Wołynia* (2018); *Dziewczyny sprawiedliwe* (2019); *Dziewczyny ocalałe* (2020). Inne, podobne to: Nina Majewska-Brown, *Tajemnica z Auschwitz*, Bellona, Warszawa 2019; Wendy Holden, Zuzana Ruzickova, *Moje życie pełne cudów. Prawdziwa historia kobiety, która dzięki muzyce przetrwała piekło trzech obozów*, Znak, Kraków 2021; Wendy Holden, *My dzieci z obozów*, Sonia Draga, Warszawa 2019; Nina Majewska-Brown, *Ostatnia „więźniarka” Auschwitz. Prawdziwa historia*, Bellona, Warszawa 2021; Heather Dune Macadam, 999. *Nadzwyczajne dziewczyny z pierwszego transportu kobiecego do Auschwitz*, Wydawnictwo Prószyński i S-ka, Warszawa 2021. Z beletrystyki wymienić można np.: Dominik Wiczorkowski-Rettinger, *Sekret Elizy. Auschwitz. Płatna miłość*, Świat Książki, Warszawa 2019; Valente Luize, *Sonata z Auschwitz*, Wydawnictwo Bukowy Las, Ożarów Mazowiecki–Wrocław 2020; Franco Forte, Scilla Bonfiglioli, *Dziewczynka z Sobiboru*, Wydawnictwo Bukowy Las, Ożarów Mazowiecki–Wrocław 2020. Dodać należy także, że tematyka okołowojska, szczególnie dotycząca II wojny światowej, w polskiej literaturze faktu i beletryście prezentowana jest przez wiele specjalizujących się w tych zagadnieniach autorów i autorek. W tej grupie znajdują się takie autorki jak Magdalena Grzebałkowska i Jolanta Maria Kaleta. Warto wspomnieć o literaturze dla dzieci poruszającej temat wojny, np. z bohaterką dziewczynką, książka autorstwa Pawła Beręsewicza *Czy wojna jest dla dziewczyn?* (w 2019 roku miała ona już 7. wydanie; powstała we współpracy z Muzeum Powstania Warszawskiego). Przeznaczone dla dzieci są też tomiki z piosenkami i wierszami z okresu II wojny światowej, np. *II wojna światowa. Wiersze patriotyczne*, SBM, Warszawa 2019.

rodzaju mniejszości, pozbawionymi własnego głosu w przestrzeni publicznej. Herstoria to praca nad pamięcią mniejszościową, nad opowieściami, których się „nie opowiada”. Praca herstoryczna to praca z wielością narracji, które nawzajem przeglądają się w sobie. Dlatego myślenie herstoryczne jest elastyczne i pozwala dopuścić także inne metody, niekoniecznie tylko naukowe, ale również sztukę, działania animacyjne czy z zakresu metod edukacji pozaformalnej, które pomagają owe herstorie opowiedzieć.

W nurt ten wpisują się także fale Strajku Kobiet, przelewające się przez Polskę od 2016 roku w związku z próbą radykalizacji ustawy antyaborcyjnej i planami jej zmiany w roku 2020. Strajki te są przykładem odzyskania głosu przez kobiety w sferze publicznej i próbą mówienia o prawach reprodukcyjnych głosem kobiet. Obecna odsłona protestów ujawniła, że po każdej stronie konfliktu – jako że wydarzenia i ich odbiór społeczny przybrały formę przekraczającą ramy „sporu” czy „polemiki” – bardzo mocno są akcentowane praktyki upolityczniające prawa kobiet. Przy tym, co bardzo istotne, jest wypowiedzana i uobecniata narracja tożsamościowa i upelnomocniająca kolejnych grup, tzn. osób trans, z niepełnosprawnościami czy ogólnie – osób zależnych, w tym ich opiekunów/opiekunek. Towarzyszą temu spory o język (np. „osoby” a „kobiety”), przypominające dawne debaty feministyczne, dotyczące słuszności ujęcia esencjonalistycznego albo konstruktywistycznego w odniesieniu do „kobiecości” i „kobiet”.

Naszą refleksję nad polityzacją polskich herstorii staramy się umieścić w metodologicznych ramach refleksji inspirowanej hermeneutyką, w tym nie tylko hermeneutyką „pozytywną” Gadamerowską, lecz także tym nurtem, kiedy w dialogu i dyskursie ujawnia się swoisty brak – w tym brak sprawiedliwości, przemilczenia i milczenie, nienazywanie, będące ucieczką od wydarzenia i pamięci o nim oraz od uczuć, lub też stanowiące oznakę niemożności poradzenia sobie z wyzwaniem, jakim jest nadanie formy temu, co było dotąd przemilczane. Na ten trop w refleksji hermeneutycznej naprowadza Miranda Fricker, która zaproponowała pojęcie niesprawiedliwości świadectwa i niesprawiedliwości hermeneutycznej (Fricker, 2009).

W naszych badaniach zajmujemy się raczej interpretacją znaczeń i sensów różnego rodzaju tekstów i dyskursów, które powstały na temat interesujących nas zjawisk, niż samymi zjawiskami. Odnosimy się do wypowiedzi wspomnieniowych, biograficznych i autobiograficznych, świadectw, swoistego rodzaju proklamacji różnorodnych formacji intelektualnych i ideowych na temat roli kobiet w interesujących nas kontekstach; również do tekstów politycznych, prawnych czy w typie „świeckich hagiografii”, tworzonych oddolnie na temat bohaterek, liderek i tzw. współczesnych *role models*, za powstaniem których stoją osoby zaangażowane w ruchy kobiece, jak i reprezentujących odmienne strony oglądu herstorii i feminizmu, obywatelskości, narodu, pamięci etc. W polu naszych zainteresowań mieszczą się także procesy społeczne i zbiorowa pamięć oraz formy mentalno-

ści społecznej (jej artykulacje i manifestacje społeczno-kulturowo-polityczne). Dlatego też odwołujemy się do zasobów antropologii politycznej zainteresowanej tożsamościami zbiorowymi, narracjami kulturowymi, znaczeniem i interpretacją symboli, budujących metafory i wyobrażenia, toposy i tropy. Przyświeca nam idea, że pamięć jest polityczna, a to, jak o niej myślimy, mówimy i jak ją tworzymy, jest zagadnieniem politycznym, objawiającym się w tekstach i praktykach kulturowych, których herstoria jest przykładem, a które stanowią mobilizujące uprawomocnienie zbiorowych wizji wspólnoty.

LAMENT DO DUCHA WOJNY

Burzysz wszystko, co widzisz, Boże Wojny!

Wznosisz się na przerażających skrzydłach
spieszysz się, by zniszczyć naszą ziemię:
szalejesz jak burza z piorunami,
wyjesz jak huragany,
krzyczysz jak nawałnica,
grzmisz, szalejesz, krzyczysz, bębniś,
gwałtowne wichury!

Ludzie słabną na twoje zbliżające się kroki.

Pieśni żałobne torturowanych krzyczą [...].
Jak ognista Salamandra zatruwasz glebę:
warcząc nad ziemią jak grom,
roślinność zapada się przed tobą,
krew tryska z górskich zboczy.

Duchu nienawiści, chciwości i zemsty!

Panie nieba i ziemi!

Twój okrutny ogień pochłania naszą ziemię.

[...]

Triumfujesz nad wszystkimi ludzkimi obrzędami i modlitwami.

Kto może wytłumaczyć twoją tyradę,
dlaczego tak postępujesz?¹

¹ Zob. *The Temple Hymns of Enheduanna with modern English translations by Michael R. Burch*, <http://www.thehypertexts.com/Enheduanna%20Poetry%20Modern%20English%20Translations%20Temple%20Hymns%20Exaltation%20of%20Inanna%20.htm> [dostęp: 1.07.2020]. Tłumaczenie na polski autorstwa Ingy B. Kuźmy i Edyty B. Pietrzak za wersją angielską poematu w tłumaczeniu i interpretacji poety Michaela R. Burcha.

Takie wyobrażenie wojny – najpewniej jedno z najstarszych znanych z autorstwa – pochodzi od kobiety także osobiście dotkniętej doświadczeniem przemocy związanej z konfliktem zbrojnym i politycznym.

Tekst ten został stworzony przez akadymjską kapłankę i poetkę Enheduannę (2285–2250 p.n.e.) i jest to najprawdopodobniej pierwsza na świecie znana z imienia autorka licznych tekstów literackich i religijnych. Przyjmuje się, że była córką Sargona z Akadu (Sargon Wielki, 2334–2279 p.n.e.). Kobieta ta została przez Sargona wyniesiona na stanowisko arcykapłanki najważniejszej świątyni w Sumerze w mieście Ur, gdzie była odpowiedzialna za taką organizację kultu, która pomogłaby ustabilizować władzę Sargona i wzmocnić jego imperium.

Enheduannie przypisuje się stworzenie wielu tekstów (m.in. psalmy i modlitwy), uznawanych za wzory modlitwy petycyjnej. Stosowane przez nią pomysły artystyczne i rozwiązania formalne znalazły potem odbicie w modlitwach i psalmach biblijnych oraz hymnach homeryckich. Dzięki temu dalekie echa wkładu twórczego Enheduanny można usłyszeć także w hymnodii wczesnego Kościoła chrześcijańskiego (Mark, 2014).

Według rozmaitych źródeł, Enheduanna „została podczas wojny wywleczona ze swojej świątyni, odarta z szat, prawdopodobnie zgwałcona i wywieziona na pustynię, do kolonii trędowatych, gdzie miała odtąd żyć” (Hirshfield, 2001), choć udało się jej wyzwolić czy może została wyzwolona i powróciła na swoje stanowisko.

Szkic pierwszy

GENDERYZACJA PAMIĘCI Z PERSPEKTYWY ANTROPOLOGII POLITYCZNEJ

Naszym celem jest przedstawienie pozycji kobiety w sytuacji przemocy ustrukturyzowanej, w sensie konfliktu, wojny, rebelii, rewolucji, także protestu i gwałtownych, wywołujących kontrowersje przemian kulturowych, gdy kobiety są uczestniczkami takich sytuacji na różnych poziomach. Mogą być zatem ofiarami, świadkami i obserwatorkami, lecz także osobami czynnie angażującymi się w wydarzenia, ich organizację i przebieg. Występują w różnych rolach i na różnych pozycjach, w tym także decyzyjnych. Wydarzenia te należą do trudnych, drażliwych, częstokroć naruszających tabu, obarczonych traumami, szokiem i wymogiem adaptacji, lecz i negacji dotychczasowych reguł i ich rekonstrukcji.

Istotne są dla nas perspektywy naukowe charakterystyczne dla antropologii kulturowej i nauki o polityce. Ujęcie interesującego nas problemu z punktu widzenia wymienionych wyżej nauk pozwala na wydobycie nowego kontekstu i pogłębienie wiedzy na temat mechanizmów upolityczniania kobiecych – często osobistych czy intymnych – doświadczeń. Wynika to, zgodnie z przyjętym przez nas założeniem, z obecności kulturowej figury kobiety jako „upolitycznionego ciała” (Bartsky, 2007; Grabowska, 2010; Millet, 1982; Targański, 2016).

Z jednej strony, podejście nasze opiera się na wiedzy dotyczącej interpretacji, jakim poddawane są fakty i zjawiska kulturowo-społeczno-polityczne w ramach badania doświadczenia, pamięci oraz problematyki kobiecej, a z drugiej strony – na interpretacji obecnych w sferze publicznej dyskursów, opisywanych z perspektywy szczególnie nas interesujących studiów kobiecych oraz *war studies*¹. Dyscyplina ta, wraz z naukami o pokoju i bezpieczeństwie, najpełniej zajmuje się konfliktem jako

¹ W ramach polskich *war studies*, polemologii oraz studiów nad bezpieczeństwem można znaleźć też pozycje nawiązujące do badań mentalności i doświadczeń codziennych czy gender oraz dotyczące badań sfery tzw. subpolitycznej, które uwzględniają wymiar interseksyjny. Zob. (choć nie jest to spis wyczerpujący): Domagała, 2011; Huzarski, 2015; 2016; Kałużna, 2009; *Kobiety i/a doświadczenie wojny...*, 2015; Morawiec, 2010; Palczewska, 2015; Reginia-Zacharski, 2014; Teklik, 2010; *Wojna i okupacja w Polsce...*, 2015.

aparatem przemocy i jego skutkami. Jak bowiem pisała jedna z przedstawicielek nauk o bezpieczeństwie:

w obszarze zapewnienia bezpieczeństwa przez pryzmat przede wszystkim militarny – kojarzony z męskością – role i doświadczenia kobiet były marginalizowane, a tym samym interpretacja rzeczywistości wydaje się być niepełna i pozbawiona obiektywizmu (Gasztold, 2018: 317).

Współdzielimy perspektywę badawczą, którą nazwać można antropologią polityczną z zakresu problematyki kobiecej². Przy tak sformułowanym założeniu i problemie badawczym, istotne jest dla nas dopełnianie się perspektywy politologicznej i antropologicznej w następujący sposób:

Jeżeli „klasycznie” politologiczne (instytucjonalne) rozumienie procesu rządzenia związane jest z analizą zarządzania sprawami publicznymi niejako „z zewnątrz”: poprzez normy, instytucje i sankcje w celu osiągnięcia zamierzonych rezultatów, o tyle perspektywa antropologiczna próbuje ukazać niejako wewnętrzny wymiar procesu politycznego (Gierycz, 2014: 179)³.

Ten rodzaj podejścia naukowego jest owocem podzielanych zainteresowań i współpracy toczącej się m.in. w postaci wspólnego zaangażowania w projekty z zakresu edukacji obywatelskiej i równościowej w ramach programów unijnych, takich jak Europe for Citizens i Erasmus+ Strategic Partnership⁴.

Zaplecze metodologiczne *gendering / engendered memory*

Warto, naszym zdaniem, przyglądając się kwestii, jaką jest pamięć, wyposażona szczególnie w doświadczenia traumatyczne bądź trudne, związane z systemem doznawania opresji, dominacji czy agresji w sferze publicznej i politycznej, a dodatkowo, przyglądając się pamięci z perspektywy gender oraz proponując jej interpretację jako zjawiska podlegającego ugenderowaniu – upłciowieniu, przybliżyć pewien znamieny symbol. Ten rodzaj treści jest właśnie najczęściej nieuj-

² Korzenie tego podejścia, zob. propozycje Ortner, 1996; Yuval-Davis, 1997; Enloe, 2018.

³ Przywołujemy wybrane prace ze współczesnej i najnowszej antropologii kulturowej i społecznej, pozostające w nurcie antropologii politycznej, powstające w języku polskim, także anglojęzyczne i tłumaczenia na język polski (pomijając jednak klasyczną i historyczną refleksję z zakresu antropologii politycznej, np. Georgesa Balandiera czy Maxa Gluckmana): *An Anthropology of the European Union...*, 2000; *Anthropology of Policy...*, 1997; *Antropologia i polityka...*, 2011; *Antropologia polityki i polityka w antropologii...*, 2010; Kwaśniewski, 1987; Vorbrich, 2001; Vorbrich, 2007; Malewska-Szałygin, 2005; Lewellen, 2010; Vincent, 1990; Vincent, 2002.

⁴ Zob. przyp. 1 Wprowadzenia do niniejszej książki.

mowany ani niewyrażany w dyskursie publicznym czy prywatnym. Symbolem tym jest postać żony Lota. Jej historię przywołuje Anna Reading, która swoją książkę na temat *engendered memory* rozpoczęła od naszkicowania pewnego obrazu:

Znaczenie „spojrzenia wstecz”, zawarte w historii Lota i jego żony, przekazanej w Księdze Rodzaju w Starym Testamencie, było badane przez wielu autorów i poetów. Janice Haaken (1998) opisuje smutek, który pozostał w niej jako młodej dziewczynie po „kobiecie bez imienia” (s. 1). [...] Anna Achmatowa ślubuje w wierszu *Żona Lota* „w moim sercu nie będzie zapomniana/która za jedno spojrzenie oddała swoje życie” (Cosman, Keefe, Weaver, 1984: 191). Dla mnie jako dziewczynki, ta historia była przerażająca: była ostrzeżeniem. Żona Lota ogląda się za siebie, nie przestrzegając Bożego przykazania, by tego nie robić, podczas gdy Bóg niszczy Sodomę i Gomorę z ich mieszkańcami. Oglądając się za siebie – będąc świadkiem Bożego aktu masowej destrukcji – żona Lota zostaje dosłownie skamieniała, przemieniona z żywego ciała w granulki chlorku sodu; staje się niczym innym, jak pozbawionym głosu, bezbarwnym słupem pozostawionym wśród płonącego krajobrazu, który ulega erozji. Z kolei Abraham, obserwujący wydarzenie z odległego wzgórza, jak wnosili późniejsze komentarze, jest właściwą osobą we właściwym miejscu i we właściwym czasie. Jest takim świadkiem zniszczenia, jak powinien i zostaje zapamiętany przez Boga (Reading, 2002: 1)⁵.

Cytowana autorka wskazała w owej metaforze, dotyczącej petryfikacji niemoty i zapominania czy też zapoznania doświadczenia, na ważny trop – badanie wydarzeń znaczących oraz narastających potem wokół nich znaczeń i wyobrażeń można wyrazić w różnych formach, w tym językowych. Dla poznania, jak w kulturze i nauce traktuje się pamięć, czas i upamiętnienie oraz jak można badać te zagadnienia ze względu na to, kto co pamięta i jak to wyraża, istotny jest język, a czasami też jego brak, czyli milczenie i odbieranie głosu. Ważna jest zatem kwestia przekazu, zaangażowania w kontakt, pomijania lub zapoznania świadectwa.

⁵ Tekst w tłumaczeniu własnym auterek niniejszej książki. Cytat oryginalny: „The meaning of ‘looking back’, embedded in the story of Lot and his wife and handed down in Genesis in the Bible’s Old Testament, is one that has been explored by several authors and poets. Janice Haaken (1998) describes the sadness that remained with her as a young girl from ‘the woman with no name’ (p. 1). [...] Anna Akhmatova vows in her poem ‘Lot’s Wife’ ‘in my heart she will not be forgot/who, for a single glance, gave up her life’ (Cosman, Keefe and Weaver, 1984: 191). To me as a girl the story was petrifying: it was a warning. Lot’s wife looks back, disobeying God’s commandment not to do so while he destroys the cities and people of Sodom and Gomorrah. In looking back – in witnessing his act of mass destruction, she is literally petrified – transformed from living flesh to granules of sodium chloride; she becomes nothing but a voiceless, colourless pillar left amid the burning landscape to erode. Abraham, in contrast, watching from a distant hill, we are later told, is the right person, in the right place, at the right time. He is able to witness the destruction and he is later remembered by God” (Reading, 2002: 1).